

Η πολυδιάστατη σημασία του Κεφαλόβρυσου Κυθρέας ως παράγοντα οικονομικής ανάπτυξης

του δρα Χρίστου Γ. Αριστείδου

Η γενική πρόοδος και ανάπτυξη κάθε οργανωμένης κοινωνίας, είτε πρόκειται για μια χώρα, μικρή ή μεγάλη, είτε για μια περιοχή, ακόμα και για πόλη ή κοινότητα εξαρτάται από την ύπαρξη και αξιοποίηση μιας σειράς παραγόντων, όπως είναι η ευφορία του εδάφους, ο πλούτος του υπεδάφους και οι υπόλοιποι πλουτοπαραγωγικοί πόροι της γενικότερα, η έκταση της καλλιεργήσιμης γης, η γεωγραφική θέση της, η βροχόπτωση, η θερμοκρασία, η υγρασία, η ηλιοφάνεια και οι γενικότερες κλιματολογικές συνθήκες, το ανθρωπινό δυναμικό που διαθέτει, το επίπεδο μόρφωσης και οι παραγωγικές δυνατότητές του, οι ιστορικές καταβολές, το τεχνολογικό, οικονομικό και νομικό περιβάλλον και αρκετοί άλλοι παράγοντες.

Η Κυθρέα και η γύρω περιοχή της, που θα αποτελέσει το αντικείμενο της παρούσας μελέτης, πριν τη βάρβαρη τουρκική εισβολή του 1974, είχε γνωρίσει μια εξαιρετική ανάπτυξη και πρόοδο, τα αποτελέσματα της οποίας συγκρίνονταν πολύ ευνοϊκά με πολλές άλλες ανεπτυγμένες κοινότητες και περιοχές της Κύπρου. Τούτο ήταν αποτέλεσμα της ύπαρξης και ορθής αξιοποίησης πολλών από τους πιο πάνω αναφερθέντες παράγοντες.

Μεταξύ αυτών πολύ μεγάλη συμβολή διαδραμάτιζε η πλήρης αξιοποίηση της πολυδιάστατης σημασίας του Κεφαλόβρυσου της. Με τον παράγοντα αυτό θα ασχοληθούμε στην παρούσα μελέτη μας. Οι λόγοι της επιλογής του παράγοντα αυτού είναι κυρίως δύο: πρώτο, η πολυδιάστατη και καθοριστική σημασία που το Κεφαλόβρυσο διαδραμάτισε στην ανάπτυξη και πρόοδο της Κυθρέας και, δεύτερο, το γεγονός ότι οι οδυνηρές καταστάσεις που ακολούθησαν μετά την τουρκική εισβολή του 1974, δυστυχώς άλλαξαν άρδην τα δεδομένα, έτσι που οι νεότεροι σήμερα δεν μπορούν να συλλάβουν το μέγεθος της βιβλικής αυτής καταστροφής και τις οδυνηρές, μακροχρόνιες δυστυχώς συνέπειες που θα έχει η καταστροφή του Κεφαλόβρυσου της Κυθρέας και η επελθούσα με αυτή εξουδετέρωση της συμβολής του ως σημαντικού παράγοντα ανάπτυξης, όχι μόνο της Κυθρέας και της γύρω περιοχής αλλά της Κύπρου γενικότερα.

Κατ' αρχάς πρέπει να αναφέρουμε ότι η Κυθρέα κατά τα χρόνια πριν την τουρκική εισβολή του 1974, κτισμένη στους νότιους πρόποδες του Πενταδακτύλου, σε μέσο υψόμετρο 160 μέτρων, με τα βόρεια της σύνορα να αποτελούν μέρος των διοικητικών ορίων των επαρχιών Λευκωσίας και Κερύνειας, αποτελούσε μια σημαντική κωμόπολη της επαρχίας Λευκωσίας, με πανάρχαια ιστορία. Το υψόμετρο της κοινότητας αυξάνεται από τα νότια προς τα βόρεια, όπου γίνεται βουνίσιο. Κοντά στα βόρεια σύνορα της Κυθρέας το υψόμετρο φθάνει τα 650 μ., μειώνεται στα 160 μ. κοντά στον οικισμό και στα 120 μ. κοντά στα νότια

σύνορά της. Η κοινότητα βρίσκεται σε κοιλάδα με πλούσια βλάστηση που μέχρι το 1974 αρδευόταν από το άφθονο νερό του γνωστού Κεφαλόβρυσου της.

Η περιοχή της Κυθρέας, σύμφωνα με αρχαιολογικά ευρήματα, είχε κατοικηθεί από τα προϊστορικά χρόνια και η κατοίκησή της έκτοτε ήταν συνεχής. Το Κεφαλόβρυσό της, η μεγάλη αυτή βρυσομάνα που τροφοδοτούσε με νερό την αρχαία Σαλαμίνα, όπως ήταν φυσικό τράβηξε πολύ κόσμο απ' τα παλιά χρόνια. Η ίδια η Κυθρέα είναι η διάδοχος της αρχαίας πόλης των Χύτρων, από την ονομασία της οποίας πήρε και το όνομά της. Στην περιοχή των αρχαίων Χύτρων δεν έγιναν συστηματικές ανασκαφές. Επιφανειακές μόνον έρευνες έγιναν από το Τμήμα Αρχαιοτήτων πριν το 1974, οπότε περισυλλέγησαν διάφορα δείγματα (κυρίως θραύσματα αγγείων), που μαρτυρούν ότι πράγματι εκεί υπάρχει μεγάλος αρχαιολογικός χώρος αρχαίας πόλης, που χρονικά ήκμασε τουλάχιστον από τη Γεωμετρική εποχή (1050-725 π.Χ.) μέχρι και τα Πρωτοβυζαντινά χρόνια (330-647 μ.Χ.). Μελλοντικές συστηματικές ανασκαφές θα ρίξουν οπωσδήποτε περισσότερο φώς στην ιστορία της αρχαίας πόλης των Χύτρων και ίσως αποδείξουν ότι αυτή ήταν ακόμη αρχαιότερη απ' ό,τι γνωρίζουμε σήμερα. Οι Χύτροι άκμασαν σαν πόλη-βασιλείο με δημοκρατικό πολίτευμα. Εδώ έζησε και ο μεγάλος Άγιος της Κύπρου, ο Άγιος Δημητριανός.

Η γειτνίασή της με τη Λευκωσία, η καλή οδική της σύνδεση, οι προσοδοφόρες γεωργικές και κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις και η ανάπτυξη ορισμένων βασικών παραγωγικών κλάδων (αλευροποιία, παραγωγή λαχανικών, οι εκτεταμένοι κήποι εσπεριδοειδών και άλλων αρδευόμενων από το νερό του Κεφαλόβρυσου της καλλιιεργειών) συνέβαλαν στη συνεχή και αξιόλογη πληθυσμιακή αύξηση της Κυθρέας. Από 1630 κατοίκους που αριθμούσε στα πρώτα χρόνια της Αγγλοκρατίας (1881) ο πληθυσμός της, σύμφωνα με στοιχεία επίσημης απογραφής, το 1973 ανερχόταν γύρω στις 3000 άτομα και αποτελούσε το δέκατο σε μέγεθος οικισμό της επαρχίας Λευκωσίας. Οι κάτοικοί της εργατικοί, φιλόπονοι και φιλοπρόοδοι μοχλούσαν για την πρόοδο του τόπου τους και τη μόρφωση των παιδιών τους. Μετά την ανεξαρτησία της Κύπρου το 1960 όλη η περιοχή της Κυθρέας σημείωνε διαρκώς μια εντυπωσιακή οικιστική, πληθυσμιακή, οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη. Η Κυθρέα είχε ένα πολύ ψηλό ποσοστό μορφωμένων ανδρώπων, ανέδειξε πολλούς δασκάλους, δασκάλες και καθηγητές, γιατρούς, δικηγόρους και άλλους επιστήμονες, οι οποίοι στελέχωναν επάξια σημαντικά κυβερνητικά τμήματα, ημικρατικούς και ιδιωτικούς οργανισμούς. Πολλοί απ' αυτούς διακρίθηκαν και για το ιδιαίτερο ενδιαφέρον και τη συμβολή τους όχι μόνο στην άνοδο της πολιτιστικής στάθμης της κοινότητάς τους αλλά και της Κύπρου γενικότερα.

Ο σημαντικός παράγοντας που πριν την τουρκική εισβολή του 1974 διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην όλη οικονομική ανάπτυξη και ευημερία της Κυθρέας ήταν το Κεφαλόβρυσό της, το οποίο υπήρχε από τα πολύ παλιά χρόνια. Δεν είναι υπερβολή να λεχθεί ότι στις τότε συνθήκες το Κεφαλόβρυσο αναμφισβήτητα αποτελούσε τη ζωογόνο πηγή οικονομικής ανάπτυξης της Κυθρέας και της γύρω περιοχής. Αν δεν υπήρχε το Κεφαλόβρυσο θα ήταν αδύνατο σε τόσο

λίγη έκταση να ζήσει τόσος πολύς πληθυσμός, καθότι η περιοχή της Κυθρέας θα αποτελούσε προέκταση της άνυδρης και άδενδρης πεδιάδας της Μεσαορίας. Το νερό του Κεφαλόβρυσου διατηρείτο άφθονο μέχρι την τουρκική εισβολή του 1974. Με μέση ημερήσια παροχή 13.000 κυβικών μέτρων νερού, κατά την περίοδο 1945-1971, το Κεφαλόβρυσο αποτελούσε τον κυριότερο παράγοντα πάνω στον οποίο στηριζόταν η οικονομική ανάπτυξη όχι μόνο της Κυθρέας αλλά και της γύρω περιοχής. Το 52% περίπου της συνολικής ποσότητας νερού χρησιμοποιείται για την υδατοπρομήθεια της περιοχής της ευρύτερης Κυθρέας και 13 άλλων χωριών της Μεσαορίας και το υπόλοιπο 48-50% του διαθέσιμου νερού, δηλαδή κάπου 250.000 κυβικά μέτρα τον χρόνο χρησιμοποιείται για την άρδευση των εκτεταμένων εσπεριδοειδών και άλλων αρδευόμενων καλλιεργειών. Δίπλα από την πηγή είναι κτισμένα τρία «ντεπόζιτα» που παίρνουν απ' ευθείας από το Κεφαλόβρυσο το νερό τους για να το μεταφέρουν, το πρώτο στην Κυθρέα, το δεύτερο στα γειτονικά χωριά και το τρίτο σε 13 χωριά της Ανατολικής Μεσαορίας. Το πρώτο ντεπόζιτο για την ύδρευση της Κυθρέας, σε συνδυασμό με εκείνη των γειτονικών χωριών, έγινε το 1932-33. Το έργο πραγματοποιήθηκε με τη δωρεάν του έγκριτου τέκνου της Κυθρέας Κώστα Μιτίδη, που από μικρός ξενιτεύτηκε στην Αίγυπτο, κέρδισε αρκετά χρήματα και τα έδωσε για την κατασκευή του σημαντικού αυτού έργου του χωριού του. (Βλ. Χριστόδουλος Πέτσας, Ο Κεφαλόβρυσος της Κυθρέας, Μέρος Β', *Ελεύθερη Κυθρέα*, τεύχ. 4. σσ. 35-46).

Η περιοχή της Κυθρέας μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960 αποτελούσε τη μεγαλύτερη αρδευόμενη έκταση της Κύπρου, καθότι τα μεγάλα υδατικά φράγματα στην Κύπρο κατασκευάστηκαν μετά την περίοδο αυτή. Ένα σημαντικό στοιχείο από κοινωνικο-οικονομική άποψη είναι το γεγονός ότι στην Κυθρέα επικρατούσε πάντα το σύστημα της μικρής ιδιοκτησίας και η γη, τα δένδρα και τα νερά ήταν κατανεμημένα σχεδόν εξίσου. Σπάνια υπήρχε οικογένεια που να ήταν ακτήμονας. Τούτο εξασφάλιζε μια λίγο-πολύ δίκαιη κατανομή των εισοδημάτων. Μια οικογένεια με 4-5 σκάλες αρδευσίμης γης μπορούσε να συντηρηθεί άνετα, επειδή επιδιδόταν στη δενδροκαλλιέργεια, στις εποχικές καλλιέργειες και παράλληλα, χάρη στην πλούσια βλάστηση, συνδύαζε μ' αυτές και την κτηνοτροφία.

Το άφθονο νερό του Κεφαλόβρυσου της Κυθρέας, που χρησιμοποιείται για την άρδευση, αποτελούσε μαζί με το εύφορο έδαφος και την εργατικότητα των κατοίκων της περιοχής πολύ σημαντικό, θα λέγαμε τον σημαντικότερο, παράγοντα ανάπτυξης της γεωργικής παραγωγής, καθότι οι άλλοι δύο παράγοντες μπορούσαν να υπάρχουν και σε άλλες περιοχές της Κύπρου, ενώ το άφθονο και κατάλληλο για άρδευση νερό ήταν πολύ σπάνιο. Αξίζει να σημειωθεί ότι, όπως αναφέρει σε σχετική έρευνα του ο αείμνηστος **Χριστόδουλος Πέτσας**, χαλκέντερος και ακούρατος ερευνητής και συγγραφέας πολλών μελετών για την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη της Κυθρέας,* σ' αυτή πήγαιναν να εργαστούν

* Οι νεότεροι μέσα από τα σημαντικά κείμενά του Χριστόδουλου Πέτσα, μπορούν να συλλέξουν μοναδικές πληροφορίες για την Κυθρέα και τη σημαντική κοινωνική και οικονομική της ανάπτυξη. Άρθρα του για τα θέματα αυτά βρίσκονται διάσπαρτα σε αρκετούς τόμους του αξιόλογου περιοδικού *Ελεύθερη Κυθρέα*, του οποίου για πολλά χρόνια υπήρξε ο υπεύθυνος έκδοσης και ακοίμητος φρουρός της συνεχούς βελτίωσής του.

σε γεωργικές εργασίες και πολλοί περίοικοι εργάτες, πράγμα που δείχνει ότι το Κεφαλόβρυσσο όχι μόνο συνέβαλλε στην εξασφάλιση εργασίας των κατοίκων της Κυθρέας αλλά και πολλών μονίμων και εποχικών εργατών από τα γύρω χωριά, που απασχολούνταν σε διάφορες εργασίες στην Κυθρέα. Τέτοιες εργασίες, που δεν έλειπαν ολόγυρα του χρόνου, ήταν η άρδευση, το άνοιγμα και καθάρισμα αυλακιών, το κλάδευμα, το κόψιμο καλαμιών, το σκάλισμα λαχανικών, το φύτευμα εποχιακών καλλιεργειών, το μάζεμα ελιών και λεμονιών, ο δερισμός και άλλες. (Βλ. Χριστόδουλος Πέτσας, Ο Κεφαλόβρυσσος της Κυθρέας, *Ελεύθερη Κυθρέα*, τεύχ. 4 (1979), σ. 35.

Ένας από τους πιο βασικούς κλάδους της γεωργικής παραγωγής της Κυθρέας ήταν από αιώνες η ελαιοκαλλιέργεια. Ο κλάδος αυτός καταλάμβανε την πρώτη θέση στην καλλιέργεια καρποφόρων δένδρων στην Κυθρέα, έτσι που οι ελιές και το λάδι κατείχαν την πρώτη θέση ανάμεσα στα τόσα προϊόντα που παράγονταν στην Κυθρέα και τα γύρω χωριά της. Τα ελαιόδενδρα δεν χρειάζονται συχνή άρδευση και με την προώθηση της ελαιοκαλλιέργειας εξοικονομούνταν σημαντικές ποσότητες νερού με τις οποίες μπορούσαν να προωθήσουν την ανάπτυξη και άλλων αρδευόμενων καλλιεργειών, όπως ήταν όλα τα είδη λαχανικών και οσπρίων, τα εσπεριδοειδή και άλλες φυτείες, αυξάνοντας έτσι το συνολικό τους εισόδημα από τη γεωργία. Η Κυθρέα με τα περίχωρά της διέθετε πλέον των 80 χιλιάδων ελαιόδεντρων (Βλ. Χρ. Πέτσα, η Ελιά και το Ελαιόλαδο στην Κυθρέα, *Ελεύθερη Κυθρέα*, τεύχ. 13, σσ. 190-214). Η συνολική έκταση των γεωγραφικών ορίων της Κυθρέας ανέρχεται στις 23.600 σκάλες, από τις οποίες οι 1.500 σκάλες ή το 6,36% πριν το 1974 ήταν κατάφυτες με ελαιόδενδρα. Το πο-

σοστό αυτό πρέπει να θεωρηθεί αρκετά ψηλό ιδιαίτερα αν ληφθεί υπόψη ότι τούτο υπολογίζεται πάνω στο σύνολο της γεωγραφικής έκτασης της περιοχής. Το 1946 η περιοχή της Κυθρέας είχε 23.660 ελαιόδενδρα. (Βλ. Δρ Αικ. Χ. Αριστείδου, Η Συμβολή της Ελαιοκομίας στην Αγροτική οικονομία της Κύπρου και ιδιαίτερα της Κυθρέας, *Ελεύθερη Κυθρέα*, τεύχ. 24, σ. 110.) Αρκετά εκτεταμένες ήταν και οι φυτείες εσπεριδοειδών, κυρίως λεμονόδεντρων λόγω της ζήτησης που για πολλά χρόνια είχαν για εξαγωγή. Στην Κυθρέα υπήρχαν ελιές ηλικίας από την εποχή της Φραγκοκρατίας και λεμονόδενδρα πέραν των 200 ετών, που απέδιδαν πέραν των 4.000 λεμονιών το καθένα.

Εκτός από τις δενδροκαλλιέργειες, στην Κυθρέα, λόγω του νερού του Κεφαλόβρυσου, που προσέφερε τη δυνατότητα άρδευσής τους, καλλιεργούνταν επίσης εκτεταμένες φυτείες εποχιακών λαχανικών. Από τις καλοκαιρινές καλλιέργειες σημαντικές ήταν οι ντομάτες, τα κρεμμύδια, τα λουβιά, το φασολάκι, οι κολοκυδιές, οι μπάμιες, οι αγγουριές, οι μελιτζάνες κ.ά. Με τα είδη αυτά ήταν καλυμμένοι ολόκληροι κάμποι από το Σεράγιο μέχρι το Μπεϊκιογιού, τη Βώνη, το Νιόχωριο και το Τρακώνι. Με την παραγωγή τους η Κυθρέα τροφοδοτούσε όχι μόνο την αγορά της Λευκωσίας και των προαστίων Καϊμακλίου, Ομορφίτας και Παλλουριώτισσας, αλλά και πολλών χωριών της Μεσαορίας. Από τις χειμερινές καλλιέργειες ξεχώριζαν τα μεγάλα κραμπιά, τα κουνουπίδια, τα κουκκιά, οι πατάτες. Η εξαιρετική ποιότητα και γεύση των πιο πάνω ειδών οφειλόταν στη σύσταση του εδάφους και στο γλυκό νερό με το οποίο αρδεύονταν.

Το νερό του Κεφαλόβρυσου χρησιμοποιείτο και ως κινητήρια δύναμη για τους 32 νερόμυλους που υπήρχαν στην έκταση της Κυθρέας. Νερόμυλοι από αρχαιωτάτων χρόνων υπήρχαν και σε πολλά άλλα χωριά της Κύπρου, όπως στη Λάπηθο, τον Καραβά, την Κρίτου Τέρρα, την Κοίλη, τη Γαλάτα, την Ευρύχου κ.ά. Όμως η Κυθρέα αναμφισβήτητα είχε τους περισσότερους. Μεγάλος αριθμός νερόμυλων υπήρχε και στην Κρίτου Τέρρα της επαρχίας Πάφου, η οποία με 16 νερόμυλους ήταν ένα από τα δύο-τρία πρώτα χωριά της Κύπρου σε αριθμό νερόμυλων. Στην Κρίτου Τέρρα οι τέσσερις από τους νερόμυλους κινούνταν με το νερό του ποταμού του Κεφαλόβρυσου του χωριού, που είναι το τρίτο Κεφαλόβρυσο σε όγκο νερού στην Κύπρο, ενώ οι υπόλοιποι νερόμυλοι κινούνταν με το νερό των υπολοίπων πέντε ποταμών που διαθέτει το χωριό. (Βλ. Δρ Χρίστος Γ. Αριστείδου, *Η Κρίτου Τέρρα από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Λευκωσία 2013, κεφ. Η', σσ. 273-290.)

Οι νερόμυλοι της Κυθρέας δούλευαν νύχτα-μέρα ν' αλέσουν το σιτάρι σε αλεύρι όχι μόνο της Κυθρέας και της γύρω περιοχής, αλλά και όλης της Μεσαορίας και Καρπασίας. Οι νερόμυλοι της Κυθρέας άλεθαν τόσο το σιτάρι όσο και το κριθάρι με πολύ μεγάλη απόδοση. Ένας νερόμυλος μπορούσε ν' αλέσει μέχρι 120 οκάδες σιτάρι/κριθάρι την ώρα. Όλοι αυτοί οι μύλοι χρησιμοποιούσαν ως κινητήρια δύναμη το νερό του Κεφαλόβρυσου. Αυτοί οι νερόμυλοι, που στην Κυθρέα υπήρχαν από τα πολύ παλιά χρόνια, εξακολουθούσαν να λειτουργούν με τη δύναμη του νερού και τις μυλόπετρες μέχρις ότου εισήχθησαν οι μηχανές με τα κύλινδρα, που κινούντο αρχικά με εγκατάσταση μοτέρ, που λειτουργούσε με

τη δύναμη του νερού και αργότερα με ηλεκτρισμό. Η λειτουργία των νερόμυλων συνέβαλλε στη δημιουργία καθημερινά μεγάλης κίνησης στην Κυθρέα. Η ύπαρξή τους προσέλκυε όχι μόνο τα άτομα που ήθελαν ν' αλέσουν το σιτάρι τους αλλά και πολλούς εμπόρους του αλεύρου. Η συνεχής διακίνηση σημαντικού αριθμού ανθρώπων προς την Κυθρέα από άλλες περιοχές συνέβαλλε στην αύξηση της εμπορικής κίνησης μέσω της πώλησης σ' αυτούς διαφόρων προϊόντων τοπικής παραγωγής, γεγονός που είχε ευνοϊκές επιδράσεις στην περαιτέρω ανάπτυξη της κοινότητας.

Η συμβολή του Κεφαλόβρυσου ήταν πολύ σημαντική και στην ανάπτυξη της κτηνοτροφίας. Τα άφθονα νερά του Κεφαλόβρυσου και η χρησιμοποίησή τους στην άρδευση ενόησαν την ανάπτυξη άφθονης χαμηλής βλάστησης, χόρτων, τριφυλλιού, παραγωγής αχύρου και άλλων ειδών που χρησιμοποιούνταν ως φυσική τροφή για αρκετούς κλάδους της κτηνοτροφίας και πτηνοτροφίας. Για κάποια περίοδο ιδρύθηκε και ορνιδοτροφείο που διέθετε και εκκολαπτική μηχανή. Μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα πολλοί γεωργοί εκτός από τα βόδια του ζευγαριού μεγάλωναν και τα μικρά τους τα πουλούσαν για κρέας ή για να χρησιμοποιηθούν και αυτά αργότερα για το ζευγάρι. Βόδια *πάχαιναν* ακόμη και μερικοί που δεν ήταν γεωργοί με σκοπό την πώλησή τους. Κατά περιόδους έγιναν προσπάθειες και για την ανάπτυξη της αγελαδοτροφίας, με καλά αποτελέσματα τόσο στην Κυθρέα όσο και στο Νέο Χωρίο και στο Παλαίκυδρο. Τη μεγαλύτερη επιτυχία στον τομέα αυτό είχε ο Μάκης Χρίστου ο οποίος, όταν γύρισε από την Αμερική στη γενέτειρά του Κυθρέα, αγόρασε δύο αγελάδες για σκοπούς απασχόλησης. Όμως, όταν διαπίστωσε ότι η ασχολία αυτή ήταν επικερδής ερ-

γασία, έκανε επιχείρηση, αγόρασε και άλλες αγελάδες και ίδρυσε στη Λευκωσία τους καλύτερους σταύλους της Εγγύς Ανατολής. Αύξησε τις αγελάδες του σε διακόσιες περίπου, παστερίωνε το γάλα και το διένειμε στα σπίτια. Το καλοκαίρι μετακινούσε ακόμη και αγελάδες σε παραθεριστικές περιοχές, όπου πωλούσε φρέσκο γάλα στους παραθεριστές. (Βλ. Ι. Φιλιππίδη, *Η Κτηνοτροφία της Κυθρέας*, *Ελεύθερη Κυθρέα*, τεύχ. 3, σσ.205-206).

Οι κάτοικοι της Κυθρέας είχαν επίσης πολλά κοπάδια από πρόβατα και αίγες, τα οποία στα όρη της Κυθρέας εύρισκαν μυρωδάτους θάμνους και σκίνους. Από το γάλα τους παρασκεύαζαν νόστιμα καλλούμια και αναράδες που ήσαν πολύ μυρωδάτες. Από κανένα σπίτι δεν έλειπαν οι κότες που εκτρέφονταν για αυγά και κρέας. Πολλοί είχαν και κουνέλια. Αρκετοί «ανάγιωναν» ένα κοίρο ή και παραπάνω, ιδίως οι γεωργοί και οι μυλωνάδες.

Το Κεφαλόβρυσο της Κυθρέας είχε και μια άλλη διάσταση, πολύ σημαντική. Αποτελούσε ένα σημαντικό παράγοντα που προσέλκυε πολλούς επισκέπτες στην ωραία και καταπράσινη Κυθρέα απ' όλη την Κύπρο και το εξωτερικό. Αποτελούσε ένα σημαντικό «κράκτη» που διέδιδε διαρκώς τη φήμη της Κυθρέας παντού, κάνοντάς την γνωστή τόσο στην Κύπρο όσο και στο εξωτερικό. Το Κεφαλόβρυσο και η Κυθρέα λειτουργούσαν κατά κάποιον τρόπο ως δύο συνώνυμα. Μιλώντας κάποιος για την Κυθρέα αμέσως ερχόταν στο μυαλό του και στο μυαλό των συνομιλητών του το Κεφαλόβρυσο και αντίθετα η ομιλία για το Κεφαλόβρυσο έφερνε αμέσως στο μυαλό την Κυθρέα.

Το Κεφαλόβρυσο αποτελούσε πράγματι ένα μοναδικό φυσικό δημιούργημα και ως εκ τούτου σπάνιο αξιοθέατο. Πριν την τουρκική εισβολή του 1974 σχεδόν δεν υπήρχε Κύπριος που να μην είχε επισκεφθεί, μια τουλάχιστον φορά, το Κεφαλόβρυσο της Κυθρέας και να μη δρόσιζε τα χέρια του στα παγωμένα νερά του ή να μη ξεδίπασε, απολαμβάνοντας το καθαρίο και εύγευστο νερό του. Όλα τα σχολεία της Κύπρου, ακόμη και των πιο μακρινών περιοχών του νησιού, περιλάμβαναν στις εκδρομές που διοργάνωναν για τους μαθητές τους μια τουλάχιστον εκδρομή που θα είχε στο πρόγραμμά της το Κεφαλόβρυσο της Κυθρέας.

Η επίσκεψη στο Κεφαλόβρυσο της Κυθρέας περιλαμβάνονταν επίσης σχεδόν και σ' όλες τις εκδρομές που γίνονταν προς τον Απόστολο Ανδρέα. Μια επίσκεψη στο Κεφαλόβρυσο συνηθιζόταν και από τους ξένους περιηγητές που επισκέπτονταν την Κύπρο κατά την αρχαιότητα, τον μεσαίωνα και αργότερα. Στις εντυπώσεις τους από το ταξίδι τους στην Κύπρο, τις οποίες συνήθως δημοσίευαν μετά την επιστροφή στην πατρίδα τους, υπάρχουν αρκετές και σημαντικές αναφορές και στο Κεφαλόβρυσο της Κυθρέας και το καταπράσινο περιβάλλον της γύρω περιοχής του. (Βλ. Ανθή Πέτσα-Σαββίδου, «Η Κυθρέα στην πορεία του χρόνου μέσα από τα μάτια ξένων επισκεπτών της, *Ελεύθερη Κυθρέα*, τεύχ. 90, Λευκωσία 2007, σσ. 20-26 και Αικ. Αριστείδου, «Η Κυθρέα μέσα από τα μάτια των περιηγητών (17^{ος}-20^{ος} αι.), *Ελεύθερη Κυθρέα*, τεύχ. 103-104, Λευκωσία 2013, σσ. 5-20).

Επίσης για το Κεφαλόβρυσο της Κυθρέας υπάρχουν πολλοί δριύλοι και ιστορίες που έχουν δημοσιευθεί κατά καιρούς σε διάφορα βιβλία και περιοδικά.